

V.

Isten fiainak neveltetése.

Eddig ez emberi tapasztalat köréből válogattam ki azokat a jelenségeket, a melyek egy más életre utalnak. De a vallás nem bízhatja magát egyedül az emberi természetre. Bátran be kell nyomulnia a szentélybe, hogy megtudja, minő szentesítést nyerhet az Isten előtt. Ez ugyan nem kézzelfogható bizonyosság; de a hívő lélek mindig tisztán meg van győződve arról, hogy Isten létezik, akár csak egy közeli szomszédról vagy önmagáról volna szó. Saját lelkünkben is erre mutat az ész, az igazságosság és a szeretet; s éppen ezek révén ismerhetjük meg a mi Istenünket. Életünk sem oly szakadozott többé, mint eddig volt, hanem egységes az isteni czél és gondviselés határai között. Az a tanítvány, a ki Jézustól megtanulta, hogy ne csak úgy tekintse Istent, mint teremtőjét, hanem mint mennyei édes Atyját, érezi, hogy ebben a magasztos viszonyban van összes reményeinek alapja. Isten azért alkotott bennünket, hogy szövetkezzünk ő vele. Ebből ered az emberi kötelesség és hivatás eszménye: „Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok tökéletes!” A midőn a Jézus ezt Isten gyermekei előtt hangoztatta, voltaképpen halhatatlanságot követelt! — És itt akár meg is állapodhatnánk. De vannak más szempontok is, a melyeket egészen nem mellőzhetünk. A midőn a világ ura életre szólít bennünket, ítélete alá von s egyszersmind körülövez szeretetével. Ez a két fő elv szabja meg Isten fiainak nevelését, a mi neveltetésünket.

Ez a kettő pedig alapjában véve egy. A zsoltár-író játszi könnyedséggel pillantva a dolgok mélyére, azonosítja őket: „Te nálad van, oh uram, a kegyelem; mert te megfizetsz kinek-kinek az ő cselekedetei szerint.” Előtte a világ-mindenség alap-jelleme mindig megbízható. Ha olykor szigorúnak látszik is, ez csak jóakarata mellett bizonyít. Igaz szeretetben szeszélynek helye nincs. Csak a zsarnok szokta az utolsó pillanatban feloldozni a bűnöst, vagy a legmagasabb polcra letaszítva, megalázni az udvaroncot; az Isten dolga nem ily kiszámíthatlan és nem ily erőszakos.

Meg kell vallanunk, hogy a theologia nem mindig emelkedhetett a költői gondolat magaslatára. A zsinagóga emberei szerint, Isten az újév napján fölkel az igazságosság trónjáról és a kegyelem székébe ül, hogy meghallgassa a bűnbánó nép imáját az *engesztelő áldozat* idejéig, tíz nappal később. Az isteni kegyelem és igazságosság tehát nem fért meg egy helyen. Ez a hiedelem átjött a zsidóiskolákból a keresztény egyházba. A nyugati elme a középkorban s ujabban is nem egy kísérletet tett, hogy ezt az ellentétet valahogy kiegyenlítse. Az engesztelésről szóló elméletek helyett most csak Dante sorait idézem, melyeket az örök kín városának kapuja fölött látott:

Nagy alkotómat igazságosság
Készte s teremte égi hatalom,
Örök bölcsesség, tiszta szeretet.

Szeretet, bölcsesség, igazságosság! — ezek volnának tehát az örök pokol tényezői? A mult jelképei az újabb eszmék világánál elporladoznak, de értelmök fenmarad. Mikor a rabbik kijelentették, hogy még a

világ teremtése előtt megvolt a paradicsom üdve és a pokol kinja, végre is ugyanannak a gondolatnak igyekeztek kifejezést adni. A jutalom és büntetés (szerintünk) szerves kapcsolatban állnak az étellel. Nemde ezek által jut kifejezésre az erkölesi rend? Ez a magasztos rend pedig egységes. Nem is gondolhatunk egyebet felőle, minthogy az isteni szellemet tükrözi vissza, mely nem hasonolhat meg önmagával. Benne az igazságosság és a hatalom, a bölcsesség és a szeretet tulajdonképpen egy. Addig senki sem hatolhat a dolgok mélyére, míg a zsoltár-íróval el nem mondta: „Áldott az Ur az ő kegyelméért, mert megfizet kinek-kinek az ő cselekedetei szerint.”

VI.

A megtorlás.

Az isteni igazságosság eszméjét rendszerint két főbb alakban szokták jövő életünkhöz alkalmazni. Szükség van a jövőre első sorban azért, hogy az erkölesi törvény betöltetlen igényei kielégítést nyerjenek; azaz, hogy a megtorlás utólérje a bűnöst, a ki büntetését itt esetleg elkerülte; s azért is, hogy a kik most ártatlanul szenvednek, megfelelő kárpótlásban részesüljenek. Az erkölesi rendtartás e világon nem tökéletes: erről szentül meg vagyunk győződve. A kevésbé mivelte népek rendszeren siron tuli büntetést eszeltek kí a gonoszok számára; ugyanez a fel fogás jelentkezik a nevezetesebb vallásoknak az utolsó időkről szóló tanításaiban is. Némely helyt előbb, másutt később lépett fel; de seholsem hiányzik.

Bizonyságtétele oly meggyőző, hogy könnyű szerrel félrelökni nem lehet. A hagyományos keresztény befogástól, mindazáltal, mostanában sokan szabadulni igyekeznek. A középkori kiengesztelés elve, ugy látszik, nem fér össze sem az igazságossággal, sem a szeretettel. Az a tan, hogy földi életünk csak próba-idő, mely feltétlenül befolyásolja jövő helyzetünket, nem kedvez az újabb kor szellemének, a melyben a haladás oly kiváló szerepet játszik. Nem egyeznék meg a méltányosság szabadelvü áramlatával sem. Lehetetlen ugyanis elhinnünk, hogy engedelmisségünk vagy makacsságunk, már egyetlen egy esetben is, kockára tehetné az örök lét összes várakozásait. A bölcsészet és a vallás több ízben tiltakozott az ellen, hogy az erényt így megalázzák s ugy beszéljenek róla, mint valami beruházásról, mely biztosítja a jövő boldogságot; valamint tiltakozott az ellen is, hogy a bűnhődés igaz elméletét szintén meghamisítva, egy vonalba állítsák az örök gyötrellemmel. Krisztus előtt ötszáz esztendővel Buddha kijelentette, hogy az, a ki a szentek nyomdokaiba óhajt lépni, első sorban is törje szét a világiasság bilincsét s ne csak azért tegyen jót, hogy a menyországba jusson vagy a poklot elkerülje. „Ne legyetek olyanok, mint a rabszolgák, a kik jutalomra várva, szolgálnak uroknak” — ez az Antigonus ismert jelmondata. Sok buzgó keresztény lélek egyetért azzal a különös asszonynyal, a kivel Szent Lajos követe, Yves, találkozott Aere mellett, a mint egyik kezében tüzes serpenyőt, a másikon pedig vizes palaczkot vitt. Föl akarta égetni a paradicsomot, ki akarta oltani a pokol tüzét, hogy az Istent ne keressék többé félelemből vagy nyereségvágyból, hanem csupán az ő kimondhatatlan szere-

tetéért. Jézus tanításaiban is igen gyakran előfordul a jutalom és a büntetés. Botránykő is volt ez nem egy mai kritikus előtt, a kik azon fáradoztak, hogy a lelki életet az önzetlenség dicső magaslatára emeljék.

De a mikor elvetjük az ősi jelképeket, megtörténik, hogy elfeledjük azt is, a minek a kifejezésére szolgáltak. A pokol tüze, például, csak festői képe a bűn borzalmainak. Az is meglehet, hogy ha egyszer sikerül menekülnünk az isten haragjának rémképe elől, számítva az ő engedelkenységére, könnyelműen elbizakodunk. Mások javára, kétségkívül, hozhatunk is fel ilyenformán ezer meg ezer okot; de a tiszta lelkiismeret nem fog ily kopasz mentségekbe kapaszkodni. Általános erkölcsi elv különben az, hogy a rossz magaviselet mindig büntetést von maga után. A jó tanító és a gyöngéd szülő gondosan alkalmazza is ezt a rendszabályt; míg a majom-szeretet többnyire elhanyagolja. Mindenki elismeri a lelkiismeret tekintélyét. Megtorlás nélkül azt senki meg nem sértetheti. A szándékos bűn pedig éppen kihívja maga ellen a jogos büntetést. Némelyek szerint, nincs is miért földéznünk az alvilág rémeit; mert tulajdonképpen itt és most megy végbe az ítélethozatal. Működését két irányban nyomozhatjuk: a külső vagy a benső élet mezején. Szintere kívülről a természet és a társadalom, belül pedig a lélek műhelye.

A természetben nyilvánvaló az ok és okozat törvénye. A ki a természet rendjét megsérti, el lehet készülvén a legborzasztóbb következményekre. Ilyen esetek azonban előfordulnak a nélkül is, hogy magaviseletünkkel rászolgáltunk volna. Egészségtelen otthonban biztosan fellép a betegség, akár a lusta háziasszony, akár a kapzsi háztulajdonos hibájából. A

hajóskapitány hamarabb óhajt kikötni, veszélyes irányba tart, a hajó zátonyra jut; ám a hullámok nem tesznek különbséget bűnös és igaz között. A tűzvészben, mely nemrég gyászba döntötte Párist, a szent és léha egyaránt közös hamuvá égett. Az elemek ninesenek tekintettel érdemeinkre. Sőt a hol a kicsapongás testi fájdalommal jár, még ott sem törődnek erkölcsiségünkkel. Egy kis ballépés nyomorékká tehet valakit egész életére; míg a megrögzött bűnösnek nem esik nagyobb bántódása, a mint lennebb és lennebb sülyed. A természet függetlenül mondja ki az ő ítéleteit, a melyek alkotó részét képezik a roppant világregdnek. Erkölcsi életünk is részben ezen nyugoszik; de azért „Isten fiainak” szellemi neveltetése még sem itt keresendő.

Hát a társadalomban megtaláljuk-e az óhajtott megoldást? Barátaink elítélő nyilatkozata visszatarthat-e minket a lejtőn? — A napi sajtóból mindenki láthatja, hogy mily olcsó a dicséret vagy a kárhoztatás, mely a közvélemény örve alatt nyilvánosságra jut. A világ csak a külsőt nézi és a szerint ítél. Tapsol a sikerhez, a botlást elítéli. Pedig meglehet, hogy a siker csak szemkápráztató üres ámitás. Az is meglehet, hogy botlásunk oka nem lanyha törekvésünk, hanem a mások rossz indulata, vagy valamely előre nem látott, erőnkön felüli esemény. A világ csak nagy ritkán alapítja ítéletét rokonszenves, beható ismeretre. E nélkül pedig erkölcsileg nem sokat ér. Még a történelem nagy alakjai sem teljesen sérthetetlenek. Egy utóbb felfedezett okmány beszennyezheti a hős jó hírét-nevét; s a méltatlanul elítéltnak ártatlansága napfényre jöhet. S mi jót várhatunk a harcmezőtől, a hol a népek sorsa fölött döntenek? A

romlott és elpuhult államot meghódítja a munkás és erős. Így az ősi dicsőség nem egy óriási alkotása is porba omlott. De a birodalmak bukásának semmi köze az egyéni lélek üdvösségéhez. A nemzetek viszontagságai sincsenek szoros viszonyban egyesek érdemeivel. Ha a tulnyomó létszám, képzetebb tüzéséggel és ügyesebb vezérlettel győzedelmeskedik, az még mitsem bizonyít az ügy érdeme mellett. Az elvetemült zsarnok sértetlen marad, míg az elnyomott hős meghurczoltatik. A természet és a történelem mezején tehát nem igen alkalmazhatjuk ezt az általános erkölcsi elvet: „Isten megfizet kinek-kinek az ő cselekedetei szerint.”

Talán inkább lelkiismeretünkben van az az ítélőszék, a hol az égi igazságszolgáltatás uralkodik. A ki férfiasan szembeszállott kísértéseivel, harczott és elbukott: kesergett, de újból felvette a küzdelmet és diadalmaskodott, méltányolni fogja a nehéz próbát, midőn magányában elkövetett bűne eszébe jut. Ha visszagondolunk a multa, látjuk, hogy itt hamisak, ott szenvedélyesek, itt hiuk, ott magunkba zárkóztak valánk s annyira süllyedénk, hogy magunk se hittük volna. Ily szigorú lelki gyakorlattal vezet minket Isten a haladás útjára, a kiengesztelődés ösvényére. Nem az fáj nekünk legjobban, hogy kénytelenek vagyunk megalázkodni, vagy hogy napfényre jut sok kellemetlen és féltve őrzött emlékün. Sokkal nagyobb szégyen ránk nézve, ha méltatlanságunk érzete lesujt, mert megbántottuk a mi szerető, menyeyei édes Atyánkat. De azért adjunk hálát a jó Istennek, hogy rólunk el nem felejtkezett s tudunkra adta, hogy közel van mindnyájunkhoz.

Itt már ép érzékre, tiszta látásra van szükség-

günk. De van egy más természetű tapasztalat is, mely ennél sokkal zavarosabb s egyuttal félelmesebb is. Végire nem is igen járhatunk. Inkább másokon észleljük. S ebből gyanítjuk, hogy velünk is közös. Rettentő megtorlás vár ugyanis e világon egy-egy emberre. Látjuk, hogy az önző mind alább és alább süllyed rideg önzésében; a kegyetlen és élvhajhászó mind állatiasabbá válik; a hiut saját képzelme csalja törbe; a lobbanékony természetű alig-alig tud uralkodni önmagán. Fölébred erre mibennünk a szunnyadó lelkiismeret, gyanus szemmel kísérvük saját magunkat s úgy érezzük, mintha ez az örök törvény minket is hatalmába keritene. A révedező tekintet, az elfecsérelt idő, az elpuhult akarat és a közönyösség rajtunk is az igazságos Isten ítélete. Beleolvadt az már jellemünkbe az erkölcsi gyöngeség összes szomorú következményeivel együtt. Ne is kérjük: miért? Majd az Úr felszólít: „Fiam, emlékezzél!” — akkor feltárulnak előttünk is a mult sötét rejtelvei.

A vallásban a megtorlás eszméje méltán foglal helyet; ám az erkölcsi törvény azt is előírja, hogy a bűn és annak büntetése között természetes arány legyen. A bűnhődés jogos, de aztán legalább legyen eredménye s mozdítsa elő az igazságosságot. Erre nézve természetesen az elmének tisztában kell lennie önmagával, valójában ismernie kell az igazságosságot, melyet megsértett, a rosszat, mit elkövetett. Szét kell tépnie az önámítás silány fátyolát, be kell látnia az akarat gyöngeségét s a bűnnek messze kiható következményeit. Erre utal bennünket saját élettapasztalatunk. Mert ha szeretteink közül valaki meghal, vagy kénytelenek vagyunk más vidékre költözve, pályát változtatni, ismét megjelen előttünk a mult s meg-

hatottságunkban a rég letűnt idők feledésbe ment emlékei újból megelevenednek. S kész a hű kesergés, mely szerint itt nem valánk elég gyöngédek, ott kényelemszeretetünk kibujt a kötelesség terhe alól, itt a munkakedv laza és kapkodó vala, ott meg annyira elmerültünk saját dolgainkban, hogy hivatásunkról — mások jóléte és boldogsága munkálásáról, mit gondjainkra bizott az Úr — megfeledkeztünk. Hát a mint egyik életből a másikba lépünk át, nem ismétlődhetik-e ugyanez? Most a halandóság leple borít mindent. Azt sem igen tudjuk, mik vagyunk. S még kevésbbé, hogy mit hoz majd a jövő. Olyan a mi földi életünk, mint az alpesi táj képe őszi reggelen. A völgyeket sűrű köd borítja, melyből itt-ott egy-egy erdőkoszoruzta bércz merészen kiemelkedik. Itt nem egy megragadó látvány gyönyörködtet, míg amott csak árny és kietlen honol, s elménk a szétszórt darabokat egybeilleszteni nem tudja. Így vagyunk az étellel is. A törekvés s a lelkesültség magaslatai között rejtve marad a mindennapi élet színtere. Pedig onnan készülődünk a magasba törni fölebb és fölebb, vagy ott szalasztottuk el a kínálkozó alkalmat s ott buktunk el a legesufosabbban. Valamikor ez is megvilágosodik; ha majd felkél az igazság napja, sugáraitól a feledékenység és hiuság, az előítélet és ábrándozás ködfátyola szétfoszol. Így látva Istent és önmagunkat, tisztítólag hat mireánk a megbánás keserű érzete. A fölismert eszmény ellenállhatlanul oda von magához s rendelkezik velünk. Amikor Isten megismerteti velünk a jót s nehéz küzdelmek árán erőt ad nekünk annak követésére, nemcsak szigorát érezteti velünk, hanem egyszersmind szeretetét is. A nyílt lélek óhaj-tani fogja a szenvedést, mely tisztít és gyógyít s a

mint egyik életből a másikba lép át, az ősi liturgiával ellenkezőleg ezt fogja kérni: „Ne távoztasd el, oh Uram, tőlem a gonoszt, a mit igazán megérdemeltem!”

Van végül olyan helyzet is, a melyre ez az argumentum teljességgel nem talál. Ilyen az elzúllott gyermekek sorsa, kiket önhittségünk sőpredéknek tart s örökre kizár a társadalom kebeléből. Ők nem keresték a sorsot, a melybe születtek, természetüket sem ők választották meg. Fogalmuk sincs arról, hogy mily szégyenteljes körülmények között nevelkednek. S mit tesz a társadalom az ő megváltásukra? Az állatias ember és a bukott nő, a kikben az elődök renyhése táplálja a szentségtelen tüzet, ugyan mit érdemelnek? . . . Üdvös reformjaink mellett, a nagy tömeget még mindig csak a rendőrségre s a börtönre bizzuk. Nagy mulasztás terhel e téren minket. S vajjon az Isten felelős-e ezekért? Felelős-e azokért az emberekért, a kikről elmondhatjuk: bizony, jobb lett volna nem is születniök. Egyébiránt az Isten inkább eltörölhetné az igazat, mint a bűnöst; mert az előbbi legalább betölté hivatását, engedelmeskedett az ő szent akaratának s az arasznyi létet jól kiérdemelte. Hát a gonosz, kiben a romlottság csirái buján tenyészhettek, nem követelhet-e kedvezőbb választást, jobb sorsot magának? És ha tőlünk függne, megtagadhatnók-e közbenjárásunkat, midőnkötélékeitől, a lelki szolgaságból, kényszer-helyzetéből s az átöröklés vaskarmai közül szabadulni óhajt és úgy akar élni, mint Istennek fia? Eleget tettünk-e az igazságnak, ha elítéltük a gonoszt s nem követeli-e inkább, hogy mentsük meg a veszendőt? Vagy talán már az isteni kegyelem végtelen karjai is kifáradtak a mentés dicső munkájában s nem adna Isten a

megtérő bűnösnek alkalmat arra, hogy új életet kezdjen?!

VII.

A jutalom.

A jövő bűnhődéssel karöltve jár a jövő jutalmaztatás. A mikor elhangzik az igazság lesújtó ítélete, ugyanakkor megesendül a boldogság zenéje is. Hogyha van megtorlás a jövő életben, akkor helye van a kárpótlásnak is. Manapság e tekintetben nagyon is érzékenyek vagyunk. Egyik angol bölcész szerint az erény nem egyéb, mint az örök boldogság reményében, Isten akaratával megegyezően jót cselekedni. A másik ezt a meghatározást már óriási tévedésnek tartja. A fenkölt jellemű ember mintegy ösztönszerűleg tiltakozik minden olyan kísérlet ellen, mely az igazságosságot a menny vagy pokol tetszésétől teszi függővé. Az evangélium ígéreteit és fenyegetéseit is sokan kifogásolják: hova lesz — mondják — a tiszta erkölcsiség, ha már a Messiás követőit is csak az utolsó ítélettel vagy az igazak koronájával lehet fegyelmezni! Célunk már nem tiszta, ha jutalmat várunk. Ha pedig csak számításból tartózkodunk a gonosztól, szégyenteljes alkut kötünk a láthatatlannal. A hajdani hindu bölcsek, Perzsia mystikusai és a középkor szentjei hatalmas chorusban mind megerősítik ezt az igazságot. „Ne azért gyakoroljuk magunkat a nemes életben, hogy valamit nyerjünk általa, hanem szeretetből s azért, mert az kedves az Isten előtt. A ki megkóstolta s igazán átérezte, soha többé le nem mondhat róla. A ki pedig — mint egy bérenez —

csak nyereségvágyból vette fel a Krisztust és nem szeretetből, maga-magát zárja ki belőle. Mert a ki nem szeretetből veszi fel őt, nincsen hozzá semmi köze. S ha mégis azzal hitegetné magát, csalatkozik.“ Az emberi tapasztalat, mindazáltal, ismételten a képelethez fordult, hogy a jövő bűnhődés képeivel igazolja az erkölcsi világrendet. S valószínű, hogy így köszönt be hozzánk a kárpótlás, az elégtétel is.

Akárhány igaz ember ugyanis jutalmazatlanul végzi be életét: az ilyen méltán várhat elismerést az égtől. S a ki méltatlanul szenvedett a földi létben, rászolgált arra, hogy a siron túl megvigasztalódjék. Az egyiket kiválósága, a másikat példás türelme jegyzi el a boldogságra.

Utóbbi különösen leköti e tudományos és rokonszenves század figyelmét, bár az öröm és fájdalom fokozatait pontosan meg nem határozhatjuk. Lehet, hogy a mi felebarátunk élete világ szerint szánandó; ám az ő kebelét mindig nemes önmegadás érzelme tölti be. Ugyanaz az életmód az egyiknek éppen megfelelő, míg a másik azt csak koplalásnak tartja. Idegrendszerünk is annyira különböző, hogy a mit az egyik könnyen eltűr, az a másikat tönkre teheti. Ha igazság szerint mindenki részére egyenlő kényelmet követelhetünk, hogyan elégitjük ki az eszkimót az örök hó hazájában és a négert az egyenlítő alatt? Mi összefüggés van a hosszú élet és a kiváló szellemi adományok, a jó gyomor és a kifogástalan jellem között? Hiú képzelődésnek vagyunk áldozatai, ha kárpótlást kérünk az elemi csapásokért és emberi bántalmakért s egy más életben vigadozva óhajtjuk kipihenni a földi lét fáradalmait.

A kritikusok időről-időre rengeteg bajt és hiányt

észleltek a világon. Nekik talán jobban tetszenék a világ, ha nem volna benne annyi keserv, annyi küzdelem. Csakhogy a míg a keserőséget kizárni igyekeznek, kizárják egyúttal az örömet is. Mert fájdalom nélkül az örömet se tudnók élvezni. Ez tehát mitsem bizonyít a halhatatlanság mellett. Ha hetven évi nélkülözést örök üdvösséggel jutalmazunk, épp oly távol állunk az igazságtól, mintha hetven évi kihágást örökkétartó gyötrellemmel büntetnénk. Nem felejtethem ki a történelem nagy tragédiáit, a sok kegyetlen hóditást, zsarnoki elnyomatást és a vérfürdőket, a melyeknek — fájdalom! még napjainkban is tanui vagyunk. Nem kerülöm el jeltelen sirjaikban a névtelen hősöket, kik a világ küzdelmeit, bűnét és fogyatkozásait magukra vették — nyomorékká lettek, lassan sorvadoztak — továbbá azoknak millióit, a kiknek verejtékén épült fel a mivelődés csarnoka. Szenvedéseikről alig tud valaki a jó Istenen kívül. És az Isten osztja is szenvedéseiket; mert hiszen Ő benne élünk, mozgunk és vagyunk, s Ő viszont együtt érez velünk, megérti fájdalmunkat, hordozza kereszteinket. Ez a felfogás nem hárit ugyan el minden nehézséget; de annyi bizonyos, hogy magasabb színvonalra vezet. E szerint Isten nem közönyösen szemléli sorsunkat, hanem résztvesz örömmünkben és bánatunkban egyaránt.

Isten igazságos. Erről épp úgy meg vagyunk győződve, mint arról, hogy ő létezik. Mellette szól az ész, a lélek és az öntudat. De hogy mily szerepe van az igazságosságnak a világ kormányzásában, nem tudjuk. Önző vágyainkat legyőzve, juthatunk csupán tisztább öntudatra s alkotunk — összhangban a világrenddel — homályos fogalmat annak céljairól; miközben nehéz próbáink alatt bizalommal

fordulunk feléje. Éppen ezért nem is vetjük fel a tételt: „Vagy halhatatlan az ember, vagy az Isten igazságtalan”; — mert az alapjában megrendítné hitünket. Megrendíti, a mennyiben nem jelen tapasztalatunkra, hanem a kétes jövőre építi az Isten jellemét. A jövő titkai amugy is a végtelen messzeség kódében rejlenek; s a míg azok napfényre nem jönnek, nem mondhatnók ki a meggyőződés hangján, hogy az Isten jó. Istennek utait egyedül Isten láthatja be. A mi ismeretünk csak a jelen életre terjed; de reményünk kihat a jövőbe. A hol megszűnik a tudás, tart még az imádat, mert „tőle, benne és az ő dicsőségére van minden a világon”. Ha várakozásaim nem is teljesülnének, ha reményeim meg hiúsulnának, még akkor sem erősíteném, hogy az Isten hazug s a pessimismus a valódi hitvallás. Az élet harszi zaján keresztül folyvást hallom az ősi zsoltár szózatát: „áldjad én lelkem az Urat, minden tetemem áldjad ő szent nevét — az Úr igaz minden ő utában és kegyelmes minden dolgaiban — hanyatlik testem és szívem, de az Isten az én lelkemnek ereje, az én örökségem mindörökké”.

Még mélyebbre hatolunk azonban, ha a jutalmat nem külső sorsunkkal, hanem lelki küzdelmeinkkel kötjük össze. A hajdani képzelet meglehetősen egyhangú volt. Mindenre egyenlő üdvöt árasztott. Már pedig minden egyénnek megvan a maga története, saját próbái és sikerei. Az emberek különböző életkorban, különböző erkölcsi fejlődéssel mulnak ki. Lehetetlen hát a közel jövőt úgy tekintenünk, mint megdicsőült örök életet. Csupán egy lépés az abban a haladásban, mely — hitünk szerint — folytonos. Jellemünk a halálban oly hirtelen át nem változhatik; bár sokkal tisztább a mi látásunk,

elszántabb a mi akaratunk, ha egyszer megszabadulunk a test bilincseitől. A jövő élet erkölcsi feltételei amugy se igen különbözhetnek a mostanitól. A jószág alkotó elemei mindenütt és minden körülmények között ugyanazok. Próbáinkat és törekvéseinket nyomban nem követheti állandó öröm és siker. Ismerjük el, hogy nem is volna méltányos.

Azonfelül a szellemi fejlődés meg a kárpótlás nem is ugyanegy eszmekörbe tartoznak. Az erény jutalma önmagában van. Ebből kiindulva, nem ajánlhatnánk fel Shakespeare-nek vagy Petőfinek külön tiszteletdíjat, hogy halhatatlan verset irjanak: elég nekik az, hogy nevüket kivívták s óriás szellemük fenn az égben szárnyalt. Épp így a nemes jellem, mely részint velünk születik, részint az élet viharában domborodik ki, nehezen férne össze bárminő anyagi haszonnal; jutalmát ez is önmagában keresi. A sokasodó idők és esztendők mitsem adnak hozzá; de azért csak természetes, hogy tovább éljen és fennmaradjon. Mert ebből kitűnik, hogy lelki erejét s mások iránti szolgálatkészségét egy emberöltő alatt nem merítette ki s az örökkévalóban feltalálja önmagát. Minél szorosabb a viszony lelkünk s a legfőbb jó között, annál inkább törekedünk, hogy nemes czéljait az élet fokozódó igényei között megvalósíthassuk. A mennyei Atya újabb alkalmat ad nekünk s ebben mutatja ki, hogy meg van velünk elégedve. A ki hív volt a kevesen, azt az Úr többre bizza s atyai segedelmét ezután se vonja meg tőle. Ekkor bontakoznak ki a léleknek vele született tehetségei: a rügyből virág fakad a mennyei Atya mosolyára. Ekkor élünk csak valódilag. Ha betöltjük szentelt czéljait, halhatatlan élet leszen munkabérünk s az Úr be is bocsát az ő „örömébe“.